

РОЗДІЛ 3. РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію кандидата філологічних наук, доцента
кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»
Фаріон Ірини Дмитрівни

«СУСПІЛЬНИЙ СТАТУС СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) МОВИ У XIV–XVII
СТОЛІТТЯХ: МОВНА СВІДОМІСТЬ, МОВНА ДІЙСНІСТЬ, МОВНА ПЕРСПЕКТИВА»
(Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 656 с.)

Багатоаспектна, новаторська праця з історії української літературної мови

В українському мовознавстві на сьогодні маємо не так багато фахівців, які предметно займаються питаннями історії української літературної мови, тим більше тих, які пропонують цілісні аналітичні студії, здійснені в контексті діяхронної соціолінгвістики крізь призму мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості провідних елітарних шляхетсько-урядових та духовно-освітніх середовищ. І.Д. Фаріон цілком резонно вважає, що запропонована тема може бути докладно опрацьована лише за умови ретельного вивчення діяхронної соціолінгвістики та історії літературної мови; історії народу та історії літературної мови; соціології та історії філософських ідей. Звідси прагнення найперше дослідити кореляцію питомих мовних та позамовних факторів у динаміці й установити детерміновані зв'язки між фактами історії мови та фактами історії суспільства. В основу обґрунтування актуальності обраної теми Ірина Дмитрівна поклала потребу утвердження основної соціолінгвістичної категорії в житті України як незалежної держави – відновлений державний статус української мови. Такі підходи до дослідження треба всіляко підтримувати.

Перший розділ монографії «Теоретико-методологічні засади та поняттєво-термінологічний контекст дослідження статусу староукраїнської (руської) мови в діяхронії (XIV–XVII ст.) є дуже цінним, оскільки І.Д. Фаріон необхідно було окреслити проблематику багатоаспектного дослідження. У цьому плані знаковим є перший підрозділ «До джерел діяхронної соціолінгвістики». Оперуючи думками багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців, творчо осягаючи й оцінюючи їх, авторка рецензованої праці робить вагомий висновок про те, що столітній шлях наукового осмислення діяхронної соціолінгвістики призвів до поступової дивергенції трьох історичних дисциплін зі своїм термінологічним апаратом та механізмами дослідження: історичної граматики, історії літературної мови (історії функціональних стилів літературної мови) й діяхронної соціолінгвістики (історії соціального тиску на мову та мови на суспільство).

У другому підрозділі теоретичного розділу Ірина Дмитрівна робить огляд праць, присвячених вивченню староукраїнської мови в діяхронному соціологічному аспекті. Цей огляд авторка почала з мовознавців Галичини (розвідки Івана Могильницького, Якова Головацького, Івана Франка). Про внесок цих дослідників в українське мовознавство сказано немало. Однак Ірині Дмитрівні вдалося вилушити із їхніх праць саме той виразний матеріал, який показує зародження діяхронного соціологічного мовознавства в Україні. Глибоке проникнення в тему дослідження дало змогу авторці монографії не лише висвітлити етапи поступу українських і зарубіжних учених на шляху до формування цього напрямку наукових пошуків, а й дати їхнім студіям стислу, але влучну й обґрунтовану

оцінку. І.Д. Фаріон наводить думки багатьох учених, сміливо з ними дискутує, причому твердженням дослідниці повністю довіряєш, і не лише тому, що попередники вивчали це питання часом побіжно, а Ірина Дмитрівна предметно, а тому, що її аргументи досить сильні, оскільки мають надійну опору на дбайливо дібрані мовні факти.

Дуже потрібним у теоретичній частині роботи є третій підрозділ, у якому авторка визначає методологію дослідження статусу староукраїнської мови в діячій мові. Ірина Дмитрівна побудувала його за класичною схемою тексту-роздуму: *теза – доведення – висновки*. За основу методології І.Д. Фаріон поклала триєдність а) ідей (пізнання зовнішньої історії мови як «історії ідей», виявлених у зміні ідейно-культурних векторів пізнього Середньовіччя, Відродження, Реформації, Контрреформації та Бароко); б) суспільно-політичних обставин або «соціального тиску» на мову; в) поєднання зовнішнього та внутрішньомовного розвитку, виявленого в періодизації мови. Низка визначених методів послужила інструментарієм реалізації згаданої методології дослідження. Ірина Дмитрівна майстерно розкрила перший складник методології (згадану історію ідей). Цей текст сприймається як добротний окремий твір, у якому дослідниця, уписуючи мовну ситуацію в Україні в європейський контекст з усіма складнощами українського національного Відродження, підтримує думку І.Чепіги, що «головне лінгвістичне досягнення XVI ст. полягає у формуванні книжної української мови (себто *простої мови*), що постала на основі державної староукраїнської (*руської*) мови ВКЛ, насиченої церковнослов'янськими та народномовними елементами, яка до середини XVI ст. потіснила церковнослов'янську мову навіть у жанрі релігійної літератури» (с. 76).

Стисло, але не пропускаючи найважливіших моментів історико-політичного тла, на якому розгорталися непроті соціолінгвістичні процеси від розпаду Київської держави до XVI–XVII ст., Ірина Дмитрівна робить вагомий висновок про те, що «полеміка навколо церковної унії 1596 року не просто народила низку знакових українськомовних творів, а заклала основи для створення етнічної спільності всупереч усталеній конфесійній спільності, що стало революційним кроком у національному усвідомленні» (с. 82).

Не викликає заперечень і опис третього складника методології вивчення суспільного статусу староукраїнської мови, яким є синтез внутрішньомовного і зовнішнього розвитку мови, що виявлений у її періодизації. Поданий матеріал базується на найновіших досягненнях української мовознавчої науки, коли нарешті подолано канонізований радянською наукою постулат про колиску трьох братніх народів – давньоруську мову, коли навіть російський академік А.А. Залізняк у відомій праці про новгородський діалект XI ст. називає його діалектом праслов'янської мови. Надійною опорою дослідниці в цьому, крім напрацювань українських мовознавців XX ст. (Степана Смалюка-Стоцького, Євгена Тимченка, Костянтина Німчинова, Агатангела Кримського, Леоніда Булаховського, Петра Тимошенка, Олексія Горбача, Юрія Шевельова та ін.), стали праці В.В. Німчука, зокрема його велика стаття «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» (1997–1998), у яких цей автор, виписуючи свою схему історії мови, уперше оперує поняттями *етнічна мова*, *мовна свідомість*, що моделює *етнічну свідомість* і навпаки, наголошує на понятті *регіональної етнічної свідомості* як основі творення нових народів, зв'язку між етнічною свідомістю та автоідентифікацією чи алоідентифікацією, виокремлює «свідомість генетичної спорідненості», що об'єднує носіїв різних діалектних систем в етнос, і, зрештою, наголошує на тріумвіраті, що сприяє «*виробленню єдиної етнічної свідомості*»: одна (спільна) літературно-писемна мова, одна (спільна) релігія з її священною мовою, одна держава. До умов періодизації В.В. Німчук вніс не лише питомо очевидні внутрішньо-структурні характеристики всіх мовних рівнів, а й важливі «соціальні параметри»: мовна самосвідомість носіїв мови, наявність чи відсутність єдиної писемності, соціального престижу діалектів, традиції тощо.

Згадані думки В.В. Німчука позначилися на наступних двох підрозділах, у яких ідеться про кореляцію суспільного статусу староукраїнської (руської) мови та мовної свідомості і мовної особистості й мовно-етнічної (національної) свідомості. Дослідниця ретельно проштудіювала праці про природу староукраїнської (руської) мови та принципів розмежування українських та білоруських пам'яток, даючи їм адекватну, часом жорстку, але правильну оцінку.

Завершує перший розділ монографії підрозділ про наукове трактування лінгвономена *руська мова, проста (руська) мова*, який має різні назви в багатьох студіях зарубіжних і вітчизняних мовознавців. Зосереджуючись на європейських та власне українських позамовних ідейно-ментральних і суспільно-політичних чинниках виникнення терміна, дослідниця резонно вважає, що цей термін стає ключем, котрий відкриває мовну свідомість наших предків, які поряд із формулюванням *проста мова*, окреслювали свою мову із допомогою етноатрибутива *руська мова*, звертає особливу увагу на промовисте етнічне наповнення терміна *проста мова* самими її носіями.

Загалом же можна констатувати, що Ірина Дмитрівна в теоретичному розділі з поставленими завданнями впоралася успішно: у першому розділі їй удалося вибудувати розгорнутий і надійний плацдарм для безпосередньої реалізації поставлених завдань.

Вагомим складником рецензованої праці є другий розділ, у якому авторка описала історію становлення лінгвономена *українська мова* (від *руського язика* до *української мови* (XIV–XVII ст.)). Дбаючи про коректність пошуків, цей розділ дослідниця почала із визначення аспектів вивчення терміна: *внутрішнього і зовнішнього*. Цілком позитивно сприймається розкриття змісту внутрішнього аспекту, котрий передбачає створення автолінгвономена: як називали це поняття різні суспільні стани, зокрема урядова та духовна еліта в кожен історичний період, адже така самоназва засвідчує усвідомлення етносом своєї внутрішньої мовної єдності і зовнішньої мовної відмінності. На думку авторки, зовнішній аспект термінономінації полягає в лінгвістичному виробленні наукових визначень, оформлених у лінгвономені, що тісно пов'язані з походженням мови та періодизацією історії української мови, із одночасним розглядом лінгвономенів, які вживали і вживають порубіжні і далекі сусіди. Виходячи зі згаданих засад, дослідниця розглянула субстантивні та етноатрибутивні номінації терміна *мова*.

У монографії переконливо показано, як відбулася трансформація понять від *язика* до *мови*, що внутрішня форма слова «„язик” свідчить про історичний процес метафоричного перенесення (за функцією) сѣми з органа мовлення *язика* на новостворений в українській мові у XVI ст. (а також у білоруській) концепт культури і метатермін – *мову*, як із синтагми *прирожденый (рідний) язык* виростає концепт *рідна мова*, суголосний латинському поняттю *sermo nativus* «*природжена (вроджена, природна, корінна) мова*». Текст праці дослідниці виростає на ретельному обстеженні історичного матеріалу, докладному аналізі найвагоміших праць українських мовознавців, практиці вживання ними, крім згаданих, термінів *мовлення, наріччя, діалект, бесіда* та ін., їхнього трактування, як, наприклад, Іван Нечуй-Левицький розмежує поняття *мови* як способу територіальної реалізації *язика*, тобто народного мовлення, паралельно вживаючи для цього термін *вимова*. При цьому шерг констатацій, спостережень авторки монографії є пріоритетним в українській лінгвістиці.

Справляє гарне враження текст рецензованого твору, де йдеться про історію етноатрибутивних номінацій терміна *мова* (*словенській, славеноросській, славеноросійській; роський, російський, руський, простий руський, малоросійський тощо*). Докладний аналіз кожного з них зроблено кваліфіковано, всебічно, з опорою на історичні мовні факти, ретельним аналізом практики їхнього вживання. Авторка має рацію, стверджуючи, що термін *руська мова* в контексті відсутності власної держави стає креативною

опозицією до словенської та польської мов і засвідчує новий, відокремлений тип етнічно-національної самосвідомості українців. Натомість новонароджений наприкінці XVII ст. термін *малоросійський язык* (мова) в пору свого зародження відобразив нові обставини входження України-Русі до Московського царства, а уживання в Московії питомого українського терміна *рус(с)кий язык* змушувало виробляти відокремлену назву, найпростішою з яких виявилася *малоросійська мова (язык)*. Отже, еволюція лінгвономена *українська мова* – це багатостолітній шлях розвитку та утвердження власної ідентичності.

Опису функціонування староукраїнської (руської) мови в урядовій царині присвячено третій розділ монографії. Цьому аналізу передують компактний, добре скомпонований підрозділ про аксіоматичну роль позамовних (суспільно-історичних) чинників в еволюції та суспільному статусі староукраїнської (руської) мови. Дотримання цієї аксіоми дало змогу дослідниці досить коректно побудувати весь розділ. Найперше Ірина Дмитрівна розглянула життя староукраїнської (руської) мови в Польському Королівстві. Це скрупульозний аналіз автентичних українських пам'яток серед текстів, писаних іншими мовами на українських теренах у зв'язку з суспільно-історичними умовами, релігійними впливами, змінами етнічного складу різних територій, асиміляції українського боярства й міщанства, та, зрештою, розкриття причин того як тогочасне «мовне тло урядової царини було цілком у чужому одязі» (с. 239).

У Великому князівстві Литовському ситуація була зовсім іншою, адже, як відомо, у підлитовській частині України староукраїнська (руська) мова набула статусу офіційної. Дослідниця виявила глибоку обізнаність із тогочасними українськими пам'ятками, вивчила родовід правителів, розкрила комплекс настанов традиційної правосвідомості, що йменувався старовиною, вплив старовини на «баланс неконфліктного історичного співіснування Литви і Русі» (с. 242) тощо.

Угода 1569 р. про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, до якої не належали українці, зумовила те, що українська тут мова стала чужою. Унія спричинила складний період в історії українців, він добре описаний в історичній літературі, але в рецензованій праці вперше розкриті причини поступового і неспинного виведення староукраїнської (руської) мови з офіційного обігу та проникнення в ділове життя латинської й польської мов, попри те, що етнічно українське «ми» виявлялося у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії та права, що українська шляхта намагалася зберегти права української мови, гарантовані актом 1569 р.

Особливо пронизливо соціолінгвістична детермінованість спостерігається в XVII ст. Дослідниця визначила такі предмети епохи, як *наскрізна філологічність* з огляду на вихід низки лексикографічних, філологічних творів, літературних, наукових творів, створених *простою мовою, наскрізна багатомовність, переміщення території культурно-політичних змагань* із західних регіонів до Києва та південно-східних теренів, *національне і мовне усвідомлення*. Мовна війна як протистояння українців і поляків, недотримання власних конституцій польськими королями, єзуїтське шкільництво як першорядний чинник впливу на мову, полонізація українських аристократичних княжих родин, змішані шлюби між українцями та поляками – ці та інші соціолінгвістичні чинники спричинили офіційне утвердження польської мови відповідно до рішення Варшавського сейму 1696 р. Ці факти були відомі в науці, але ніде з такою докладністю, вичерпністю й цілеспрямованістю не були викладені так, як у рецензованій праці. Цілковитим погоджуємося з думкою дослідниці, що антрактом у тій історії знищення староукраїнської (руської) мови як українського етносу і тимчасово втіленої Козацької Держави як Війська Запорозького можна вважати добу існування гетьманських канцелярій.

Мова правових документів та їхній метамовний контекст, – як резонно вважає Ірина Дмитрівна, – це матриця розвитку соціолінгвістичних процесів, що визначає міру престижу та пошани, правове становище мови в соціальній системі, визначене й закріплене в державі Конституцією або законодавчими актами. З огляду на це в монографії проаналізовано правові документи розгляданого періоду з погляду діахронної соціолінгвістики. Ґрунтовний соціолінгвістичний аналіз Вислицького статуту Польського короля Казимира 1347 р., привілею короля Владислава 1409 р., державних літописів Великого князівства Литовського, Литовських Статутів 1529, 1566, 1588 рр. і петицій шляхти та інших документів дало змогу дослідниці подати яскраву діахронну соціолінгвістичну картину впливу цих документів на життя української мови в згаданий період, втрату останніх решток української державності та її духовної незалежності.

Насамкінець у цьому розділі І.Д. Фаріон описує лінгвосоціум гетьманських канцелярій Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Мазепи в лінгвотеоретичних та лінгвоправових вимірах. Обрані аспекти аналізу виправдали себе, відомі й маловідомі або зовсім невідомі факти, часом приємні чи неприємні для сучасних українців, проаналізовані й організовані в добротний текст, є новим осмисленням тих чинників, які затримали розвиток староукраїнської (руської) мови як українськомовної картини світу.

Із непереборним інтересом сприймаються рядки монографії, у яких дослідниця розкриває взаємини церкви й староукраїнської (руської) мови, адже духівництво справді було творцем визначальних тогочасних ідеологем, воно мало вагоме економічне становище, зрештою, становило 10 % населення. Авторка рецензованої праці добре обізнана з ієрархією представників духовенства, причинами антагонізму в їхніх взаєминах, відмінностями в прагненнях католицької і православної церкви, і, що дуже важливо, роль церкви в увиразненні зв'язку між етнічністю та мовою. Розділ добре структурований, у ньому поетапно розглянуто філософію мовної свідомості духівництва в історичному аспекті, показано біблійну концепцію комунікативного простору з її «триязичною ерессю», розкрито складний шлях багатьох європейців від латини до народних мов, а в Україні – від церковнослов'янської до староукраїнської (простої руської) тощо. Заслугою дослідниці є також те, що вона визначила засадничий системний чинник у студіюванні соціолінгвістичних процесів ранньомодерного часу – вивчення мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості унійного духівництва та місця у ній староукраїнської (руської) мови. Спираючись на студії з філософії, історії церкви, історії літератури, української історії, Ірина Дмитрівна ретельно проаналізувала заяву-декларацію 2 грудня 1594 р., підготовлену єпископами Іпатієм Потієм, Кирилом Терлецьким, латинським єпископом Луцька Бернардом Мацейовським, «Артикули» Берестейської унії 1596 р. та цілком справедливо поставила унію в загальноєвропейський процес демократизації церкви, який на українських теренах був складним і неоднозначним, проте староукраїнська мова в тих процесах посіла далеко не другорядну роль, попри подальше тяжіння кліру до «нашого церковнослов'янського язика» і одночасного протиставлення його *простій руській мові*.

Завершальним акордом монографії є розділ про освітній дискурс староукраїнської (руської) мови, який, безсумнівно, є творчою удачею дослідниці, у якому авторка відомі й маловідомі та здобуті власноруч факти про мовознавство та освіту в Україні дослідженого періоду підпорядковує відповіді на питання, наскільки вдавалося подолати мовний тріумвірат церковнослов'янської, латинської та польської мови, наскільки українська духовна школа сприяла кодифікації староукраїнської (руської) мови. Тут же Ірина Дмитрівна виявляє й причини блокування вивчення староукраїнської (руської) мови у школах: панування сакральних мов, відсутність пріоритету рідної мови, божественне трактування граматики як логічної словесної світобудови і, найважливіше, відсутність власної держави. Глибоке проникнення в предмет дослідження дало змогу дослідниці

цілком справедливо стверджувати, що часові стереотипи, інертність мислення інтелектуально-владної еліти та відсутність одержимих провідників навіть у братських школах, включаючи Острозьку з її поверненням до другого південнослов'янського впливу, які йшли в ногу з часом, не сприяли кодифікації рідної мови, як це сталося в сусідніх народів – чехів, поляків, словенців, італійців, французів, англійців.

Особливе враження справляє той текст монографії, де йдеться про Києво-Могилянську колегію, утворену після об'єднання в 1632 р. Київської братської школи з Могилянською. Діяльність цього навчального закладу є предметом гордості українців, адже вона є яскравим прикладом основного напрямку розвитку тогочасної української культури: збереження національно-релігійної totoжності шляхом збагачення вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями, інтеграції України до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. Однак це аж ніяк не засвідчило перелому в бік реформаційної відкритості освіти до староукраїнської (руської) мови – навіть більше: в колегії не відбулося засадничих змін у ставленні до староукраїнської (руської) мови. На підставі скрупульозного аналізу тогочасних правничих документів, пам'яток, точніше кажучи, на підставі відвертого, навіть жорсткого аналізу авторка книги переконливо довела, що в сенсі впливу на формування національної свідомості цей заклад продовжував старі традиції, що, зрештою, віддзеркалювало ідейно-культурні та релігійні тенденції в тогочасній Україні. Та й дослідники, на що вказує І.Д. Фаріон, уважали, що панування в колегії латинської мови – це начебто найпевніший спосіб зняти з українського народу докори у глупоті, невігластві та відсталості і поставити його поряд із іншими народами.

Назагал же слід сказати, що ця оригінальна багатоаспектна новаторська праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці найкращих студій, які торують шлях до поглибленого вивчення історії української мови.

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
Запорізького національного університету*

П.І. Білоусенко